

Adertonhundralets pressbilder – mellan konst och fotografi

Åke Abrahamsson

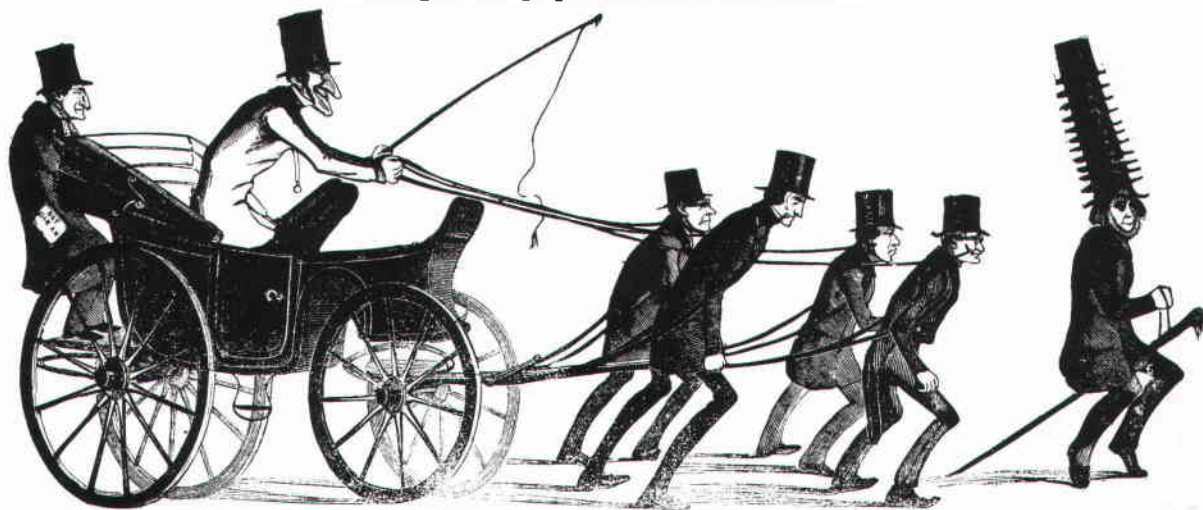
Bilder och tidningar hör ihop. Först när tidningarna blev illustrerade började pressen att expandera på allvar. Genom bilder fick folk upp ögonen för det som hände. De talade till känslan, orden till förnuftet. Särskilt så de tecknade bilder, som från 1840-talet till några år in på det nya seklet dominerade tidningarnas bildutbud. Xylograferna, de som i sina träsnitt förmedlade teckningarna till trycket, gav bilderna en extra krydda.

Under det första skedet, då politiserande boulevardblad och skandalomsusade arbetartidningar tog

till bilden som vapen, var xylograf och tecknare ofta en och samma person. Med tonstickets införande i illustrerade aktualitetstidningar, familjemagasin och skämtblad specialiserades därefter verksamheterna, tills xylograferna på 1890-talet gjordes överflödiga av nya reproduktionssätt – fototypi och autotypi, dvs linjeklichén och rasterklichén.

Tecknarna hade nu scenen för sig själva, i väntan på att de fotografiska reproduktionerna skulle ta över. Från tuschpennor till tryckpressar strömmade reportage- och nyhetsbilder, kåseri- och featurebilder,

Svältängsherren på promenad med sina murflar.

Nidbild av Lars Johan Hierta, den nya medelklassens förgrundsfigur. Bakom Hierta syns dennes "onde genius", jubilaren Carl Jonas Love Almqvist. Teckning och xylografi av Gustaf Wahlbom. Folkets Röst 22/3 1851.

satir- och skämtbilder, illustrationer och bildreklam. Tecknade bilder erövrade tidskrifternas förstasidor. Bilderna fick publiken att reagera, ofta även att agera – inte minst genom att köpa tidningar.

Bilder för obildade

Mest lockande var elaka bilder: politiska karikatyrer och charger, de senare med en bestämd person som måltavla. Först ut var arbetar- och folktidningar som *Folkets Röst* och *Fäderneslandet*, där Gustaf Wahlbom (1824–1876) – Sveriges Daumier – bröt väg och bildade skola. I anslutning till en äldre kistebrevsstil med folkliga rötter utförde han en rad politiska cartoons, gisslande tidens kapitalister och ämbetsmän. Mest utsatt var Aftonbladets Lars Johan Hierta (1801–1872), den nya medelklassens centralgestalt. På samma gång realistiska och groteska hade de grovhugget kontrastrika träsnitten stark dramatisk verkan. Beundran väcktes även hos den bildade klassen, som utåt förfasade sig över nidsbildernas blasfemiska och ohöjlt antisemitiska karaktär.

Hos den breda publiken, sedan gammalt van vid enklare träsnittsillustrationer och kistebrevsmotiv, föll de emellertid i god jord. Allegoriken med djurfabler och föreställningen om den uppochnedvända världen utgick dessutom från en medeltida, karnevalisk tradition, vars folkliga skådespel och fastlagsuppståg överförts i bild och till en del levt vidare i visor och skillingtryck. Att i symbolisk form indirekt förlöjliga de makthavande var helt enkelt ett beprövat sätt att bedriva samhällskritik.

Skillnaden var bara att offren i Wahlboms politiska tendensbilder var lätt igenkännbara. Hånets och löjets hade till avsikt att ta ned vederbörande på jorden, en så kallad informell social kontroll. Samtidigt innebar schavotterandet ett skamstraff, ett sätt att ta heder och ära av upplevda missdådare. Bakom låg ett socialt balanstänkande med outtalade taburegler, enligt vilka de som bröt mot sedvanerätten eller på annat sätt störde sakernas rätta ordning utstöttes ur gemen-

Herr Stockholm i sin politiska slummer.

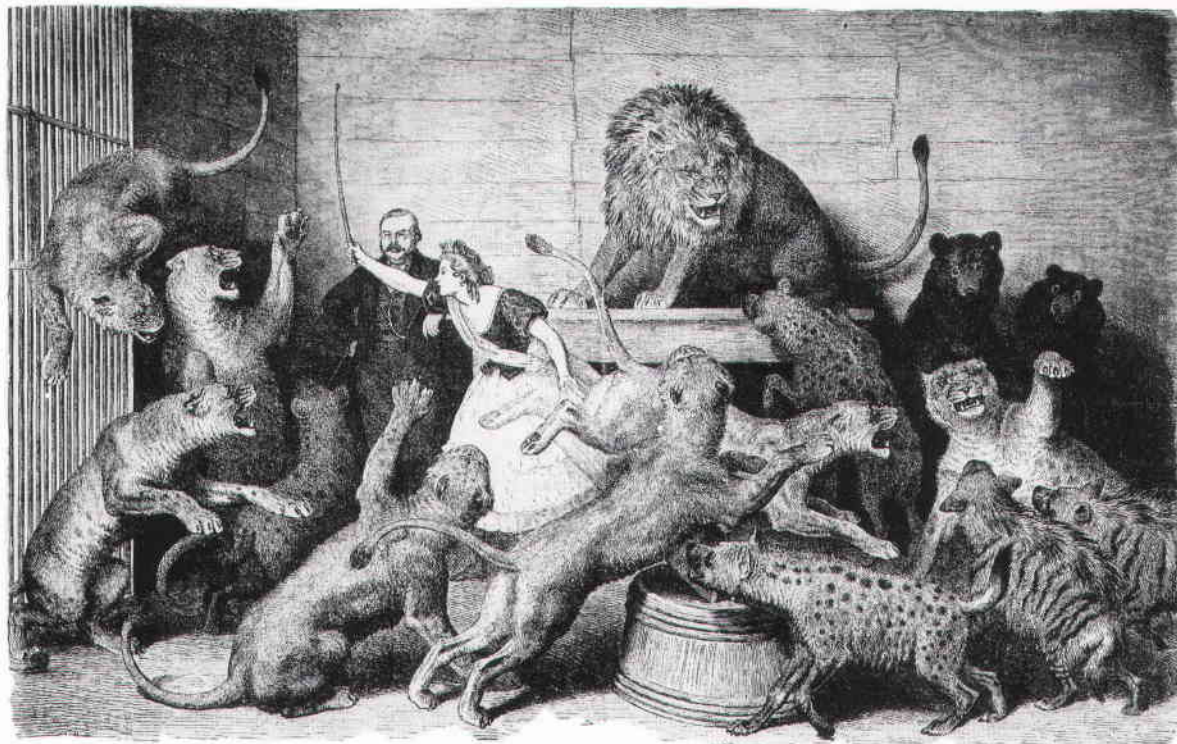

"Fru Stockholm (ger mannen en knuff): Så vakna då upp en gång, du ohjelplice politiske drönare! Det stundar ju åter till riksdagsmannaval – hur länge tänker du sova oskuldens sömn?" Det grovhuggna kistebrevsidiomet lever vidare – i urvattnad form – i tidens arbetar- och folkpress. Xylografi i Wahlboms skola. Fäderneslandet 31/8 1878.

skapen i en rituell reningsrit.

I "skandalpressen", med sin svältfödda publik, gjordes det infama skvallret och den obarmhärtiga personföljelsen i text och bild snabbt till ett lukrativt geschäft, något som inte hindrade de berörda tidningarna från att uppträda som politiska kamporgan och föra arbetarnas och småfolkets talan. Efter att 1857 ha övergivit *Folkrösten* fortsatte Gustaf Wahlbom sin tidigare inledda bana i *Fäderneslandet*, där han i olika omgångar medverkade fram till 1868. Hans xylografer blev med tiden alltmer sofistikerade i en förklarad tonsticksstil utan att därför förlora i politisk slagkraft.

Lärjungarna, Carl Leonard Sandberg (1839–1885), Erik Israëlssohn (1848?–1883) och Fritz Anton Blom (1840–1896?), tog därefter över. I Wahlboms rabulistiska anda levererades under flera decennier, i

Svensk domptris i tyskt menageri. Tonsticksstilen når här sin fulländning. Xylografi. Illustrerad Tidning 1865.

nummer efter nummer, expressiva och övertydliga trästick, surligt kommenterande de politiska och sociala förhållandena. Otaliga var de som ställdes vid den publika skampålen. Men hån- och vrångbilden var ett tveeggat vapen, som även drabbade belackaren och bidrog till det radikala Fäderneslandets vanrykte och politiska ökenvandring.

Bilder för bildade

De bildade föredrog andra, snällare bilder. Sådana, främst konstreproduktioner, modeplanscher, topografiska vyer och kuriosaiillustrationer, förekom också sporadiskt i stockholmspressen alltsedan 1820-talet. Men det var först i och med Illustrerad Tidnings fö-

delse 1855 som borgerligheten serverades ett fullödigt bildutbud med en blandning av importerat och inhemskt, litografiskt och xylografiskt material. Utländska xylografer anställdes för att på buxbomsstockarna gravera tecknade bilder, beställda av samtidens förnämsta konstnärer och arkitekter.

Bland Illustrerad Tidnings bidragsgivare ståtades med namn som Marcus Larsson (1825–1864), Johan Fredrik Höckert (1826–1866) och Carl Svante Hallbeck (1826–1897) – den svenska bildjournalistikens fader. Nya byggnadsverk, monument och tekniska landvinningar presenterades tillsammans med tidens kungligheter och andra bemärkta personer. Publiken fick även följa med till krigsskådeplatser och främmande länder. Men bildkvaliteten var ojämn och framgången lät vänta på sig, inte minst därför att re-

daktören August Blanche (1811–1868) envisades med att smyga in politiskt laddat läsestoff.

Större lycka hade konkurrenten och efterträdaren *Ny Illustrerad Tidning*, startad 1865. Som aktualitetsinriktad salongstidning var den mer rumsren. Nya konstnärer trädde till som tecknare. Flitigast var Knut Ekvall (1843–1912), Hugo Birger (1854–1887), Robert Haglund (1844–1930), Otto August Mankell (1838–1885), Gustaf Broling (1831–?), Carl Hedelin (1861–1894) och Vicke Andrén (1856–1930), vilka alla koncentrerade sig på att dokumentera vad som hände i Stockholm med omnejd. Samma sak gjorde Carl Larsson (1853–1919), som med tiden övergick till att lansera egna konstverk. Edvard Bergh (1828–1880) bidrog för sin del med landskapsstudier och Fredrik Wilhelm Scholander (1816–1881) med teckningar av ny arkitektur.

Mer nationell än föregångaren publicerade *Ny Illustrerad Tidning* mindre utländskt material, med undantag för spännande upptäcktsfärder, spektakulära olyckor, fashionabla baler samt ständigt återkommande kröningar och kungabesök. Obligatoriskt var även ett löpande porträttgalleri, kompletterat med fylliga biografier. Med sin seriösa framtoning hade tidskriften också mer text än bilder. Illustrationerna var dock genomgående av hög kvalitet, tack vare de xylografer som i en driven tonsticksteknik återgav teckningarnas linjespel, skuggor och dagar. Fototypins införande i början av 1890-talet gav i sin tur tecknarna friare händer. De behövde nu ej längre lavera och schattera sina bilder. Å andra sidan medförde den vid samma tid introducerade autotypin en viss konkurrens av än så länge murriga fotografiska reproduktioner.

Ny Illustrerad Tidning var ej heller ensam om att verka för ”konst, bildning och nöje”. Samma ambition, fast med större tonvikt på underhållning, hade tidens illustrerade familjepress. Hit hörde *När & Fjärran*, *Förr & Nu*, *Illustrerade Familjevänner*, *Svea* och *Svenska Familj-Journalen*, alla med ett rikhaltigt, främst xylografiskt bildutbud insprängt bland rese-schildringar och följetonger, historiska och moraliska

Förr var kvinnan tillbakasatt.

Nu har hon gått framåt i alla riktningar.

Nissekommentar till kvinnoemancipationen. En bild i förfina kistebrevsstil. Xylografi. Söndags-Nisse 1872.

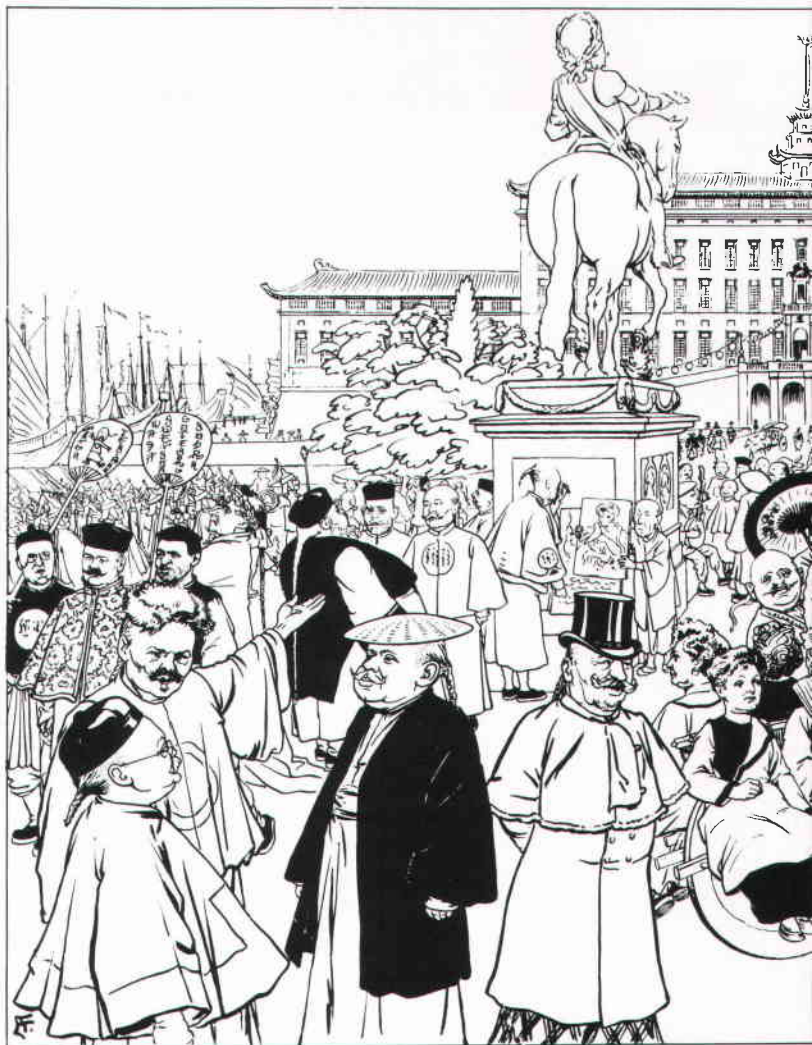
betraktelser, litterära skisser och poem, praktiska tips och tidsfördriv. En oförtröttlig illustratör var Carl Svante Hallbeck, som i sin luftigt lätta tecknarstil dokumenterade Stockholms och andra städers byggnadshistoria. Övriga omtyckta bildmotiv utgjorde vilda djur och lekande barn, exotiska miljöer och tekniska nymodigheter, tidens ”kändisar” och konstverk. Borta kontrasterades mot hemma, okultur mot civilisation, det förflutna mot framtiden, den trygga familjen mot det omgivande och hotfulla samhället. Vad som hände utanför det egna hemmets väggar skildrades samtidigt med stor realism av otaliga reportage-tecknare i dags- och kvällspress.

Samhället i skrattspegeln

Borgerligheten och överklassen hade också sin egen skämtpress, med självkritiskt humoristiska bilder. Efter det att Rudolf Walls (1826–1893) *Friskyttan* gått i graven intogs förstarangsplatsen av *Söndags-Nisse*, startad 1862 av Gustaf Wahlbom. I början stod denne nästan helt själv för bildproduktionen. Hans tonsticksillustrationer når här sin fulländning. I drastiskt dråpliga scener häcklas borgerliga later, ofta från barnets horisont. Humorn användes även som vapen riktat mot tidens makthavare. De politiska dagshändelserna kommenterades och mellan roligheterna förekom en smått anarkistisk agitation i den beundrade Bakunins (1814–1876) anda. I tidskriftens titelhuvud och spalter vimlar det också av revolutionära tomtenissar, redo att ställa till ofog.

Efter Wahlboms död 1876 övergår den politiska radikalismen till ett allmänt, frisinnat liberalt budskap, framfört av ett otal litterära medarbetare. Främste tecknare blir nu Bertram Thelin (1850–1880), som i sin tur efterträds av Edvard Forsström (1854–1934) – Sveriges kanske främste tidningstecknare. Han började med att illustrera *Söndags-Nisses* anekdoter, att rita ”gubbar” på buxbomsstockar, vilka sedan lämnades till den skicklige xylografen Mauritz Meijer (1833–1901) för att skäras ut. För idé och text stod i första hand redaktören Frans Hodell (1840–1890), efter vars död Forsström gavs tillfälle att blomma ut. Hans värde insågs också av Hugo Vallentin (1860–1921), som 1894 övertog tidskriften, införde fototypiteknik och avskedade trotjänaren Meijer – den stränge rektorn i Wahlboms ritskola.

Forsström intar nu *Söndags-Nisses* förstasida, som förvandlades till en skrattspegel där samhällets etablissemang och dagens politiska frågor passerade revy i absurda och avslöjande former. Tongivande politiker, finansmän, kulturpersonligheter och andra gjordes till porträttlika seriefigurer, som med sina extrastora huvuden förekom i olika skepnader och sammanhang, ofta hämtade från historien, konsten eller djurvärlden. Ikonologiskt överlastade och mer

parodiska än satiriska var dessa travestier alls inte lika utmanande som Wahlboms groteska karikatyrer. Salongsfärdigheten till trots låg de helt i linje med *Söndags-Nisses* godmodigt radikala tradition. Många beundrade också Forsströms pedantiska skicklighet som tecknare och hans övernaturalistiska cartoons bidrog i hög grad till tidskriftens ökande popularitet. Red på vägen gjorde den radikalare konkurrenten *Nya Nisse*, som publicerade egna

"Den gula faran eller Om Kina erövrar Europa". Sekelskiftets Stockholm i Mittens Rike. Edvard Forsström presenterar här hela sitt karikerade figurgalleri. Fototypi i *Söndags-Nisses* julnummer år 1900.

"Forsströmare" utförda av den mångsidige Hjalmar Eneroth (1869-?), mest känd som stockholmsskildrare och teatertecknare.

År 1896 utlyste *Söndags-Nisse* en pristävling, "De hundra gubbarne", där publiken fick identifiera Forsströms tecknade personporträtt. Favoritobjekt var statsminister Erik Gustaf Boström (1842-1907) som figurerade i en lång rad scener, senare samlade i en särskild bilderbok. Tidskriften anlätade även andra illustratörer, däribland Wilhelm Gernandt (1863-1920), Henrik Reuter Dahl (1870-1925), Fritz Ahlgrensson (1838-1902), Nils Kjellberg (1871-1917) och Bruno Liljefors (1860-1939). Till redaktionen hörde vidare Albert Engström (1869-1940), vilken 1897 startade *Strix* som forum för sitt eget karikerade folktypsgalleri. Som ersättare inträdde Engströms adept, den absurdistiske Oskar - O A - Andersson (1877-1906). Vid sekelskiftet skedde så stora förändringar. *Söndags-Nisse* övergick i Hasse Zetterströms (1877-1946) händer, varpå Vallentin lanserade det nya skämtbladet *Puck* - med Edvard Forsström som största attraktion.

Skämtpressen upplevde nu sin storhetstid. Bildmässigt seglade *Puck* upp i täten med sina magnifika förstasidor, där Forsström i raffinerat utförda tablåer bedrev situationskomisk samhällskritik, i en med tiden alltmer misantropisk och konservativ anda. *Söndags-Nisse* följde efter under fortsatt liberal flagg med O A - mannen som gjorde vad som föll honom in - vid bildrodet. I den kverulantiska *Strix* fick Albert Engströms burleskerier sällskap av Anders Forsbergs (1871-1914) medkännande fattiglivsbilder. Samma sociala tendens präglade Knut Stangenbergs (1871-1955) underfundiga teckningar i den folkliga *Kurre*. Cirkeln slöts med den radikala *Naggen*, där Ivar Starckenberg (1886-1947), Eigil Schwab (1882-1952) och Erik Lange (1876-1946) på samma sätt som tidigare Gustaf Wahlbom använde bilden som vapen, denna gång mot krigshetsare och mörkermän. Roliga och oroande bilder hade med andra ord en stor och växande marknad. Samtidigt som den politiska humorn skapade en känsla av delaktighet höll skämtet allvaret på avstånd. Även skämtpressen erbjöd därför på ett sätt en flykt från den verklighet som trängde sig på i illustrerade nyhetsmedia.

Norra delen av Skeppsbron 1874. Reklamkort för cigarrhandel med foto av Johannes Jaeger, i SSM.

Konsten som förebild

Förskönande, karikerande, realistiska eller inte var det fråga om tecknade tuschbilder vilka just genom sina konstnärliga uttrycksmedel och till skillnad från de ofta intetsägande fotografierna hade stor visuell genomslagskraft. Bildkomposition och bildverkan ingick i den mer eller mindre avancerade konstutbildning som samtliga tidningstecknare hade genomgått, i Slöjdskolan och på Konstakademien. De allra flesta var utövande konstnärer med tidningstecknandet – och än hellre bokillustrationsarbete – som bisyssla. Endast ett fåtal ägnade sig åt det på heltid och utvecklade tidningstecknandet till en konst i sig, om än med låg status till följd av pressens dåliga rykte.

Teckningsstilen underkastades först xylografin

uttrycksmöjligheter, för att sen befrias – på pressens villkor.

Konstsynen påverkade gestaltning och motivval. Nyhetsmaterialet dramatiserades med huvudaktörerna i heroiskt, klassiska poser. Hovbaler och societets-evenemang skildrades i rokokomanér och samhällets undre värld i en skräckromantisk anda. Naturåtergivningen präglades av det tidiga 1800-talets dystert nostalgiska landskapsmåleri, avlöst av idyllrealistiska och förimpressionistiska ideal. Ifråga om stadsbildens konkurrerade Biedermeierklassicismen med naturalism och en begynnande socialrealism med naivistiska inslag. Inte ens verklighetstroga featurebilder presenterades som de var, utan arrangerades i dekorativa montage med omgärdande blomstergirlander tyngda av ett allegoriskt figurgalleri.

Xylografi efter Johannes Jaegers foto. Förr & Nu 1875.

I illustrerade aktualitets- och familjetidskrifter blandades statiska tablåer med livfulla tableau vivants och populära genrebilder från det akademiska måleriets skafferi. Fosterländska historiska motiv dominerade tillsammans med Düsseldorfskolans känslösa vardagsidyller i relief mot stiliserade och skrämmande exotiska scener samt fascinerande insikter i uppfinningarnas och framstegens värld. Till standardrepertoaren hörde dessutom illustrerade anekdoter och lustiga historier, alla med en lättförståelig moralisk innebörd. Estetiskt och tematiskt var alltså pressens bildmaterial i mycket anpassat till rådande konstnärliga konventioner, i sig avhängiga tidens borgerliga publiksmak.

Också den politiska satiren hade sina stilgrepp och förebilder. Karikatyrens deformation och sammanställande av kontrasterande element hade sekelgamla

anor. Gustaf Wahlboms idoler var fransmännen Honoré Daumier (1808–1879) och Grandville (1803–1847) i *Le Charivari* och *La Caricature*, medan Edvard Forsström föredrog George du Maurier (1834–1896) och George Dalziel (1815–1902) i den engelska *Punch*. Såväl Albert Engström i *Strix* som Ivar Starckenberg i *Naggen* influerades i sin tur av Thomas Theodor Heine (1867–1948) och andra tecknare i den tyska *Simplicissimus*. Likafullt utvecklade de alla sin särart och bidrog till att göra konst av pressbilden.

Fotografin tar över

I bakgrunden väntade fotografien på att ta över. Nära nog årsbarn med den xylografiska pressbilden dröjde det länge innan "ljusmålningen" kunde reproduceras

i tidningstryck. Konstnärerna imponerades dock redan från början av den naturtrogna verklighetsåtergivningen och vissa förståsigpåare förutspådde konstens död. Men det fanns även invändningar. Personporträtten, till exempel, ansågs vara alltför realistiska och i behov av förskönande retusch för att mer stämma överens med konstens – och den egna självbildens – ideal. Inte desto mindre kan den växande porträttligheten i Wahlboms karikerande charger tillskrivas fotografins inverkan, dess medföljande krav på större identifierbarhet. Från och med 1850-talet började fotografier också att användas som konstnärliga förlagor och underlag för pressillustrationer. Föregångare var *The Illustrated London News*, som redan 1842 tog daguerreotypier – korrigerade av konstnärer – till hjälp i sin xylografiska bildproduktion.

Problemet var att fotografin registrerade motivet utan urskiljning, att bilderna ofta sade allt och ingenting. Tecknarna uteslöt därför detaljer och betonade vissa moment på andras bekostnad för att understryka budskapet och uppnå större bildverkan. Fotografen som realistiskt bildmedium kan även sägas ha legat bakom tonstickets utveckling. Inte bara att fotografiernas detaljskärpa och gråskala översattes direkt till pregnanta och skuggstreckade xylografier. Likt förlagan kom tonsticket att gälla som en exakt verklighetsåtergivning, detta till skillnad från den tidigare kistebrevsstilens förment primitiva tolkning av sakens ordning. Inställningen till fotografin var likväl kluven och många tidningsillustratörer föredrog alltså att teckna fritt efter naturen.

Ny Illustrerad Tidning var 1871 först med att som prov reproducera en fotografietsning, en metod upfunnen av pionjärfotografen Carl Gustaf Carleman (1821–1911). Under 1880-talet lärde man sig så att direkt överföra fotografiet till buxbomsplattan, så att xylografen endast hade att gravera ned bilden i linjer. Linjeklichén (fototypin) och rasterklichén (autotypin) började därefter tränga ut det xylografiska högrtrycket. På 1890-talet följde fotolitografen och ljustrycket, som öppnade vägen för fotografiska press- och bokillustrationer. Först att helt satsa på grådaskiga foto-

grafiska halvtonsbilder var det lilla aktualitetsmagasinet *Hvar 8 Dag*, som startade 1899 – samma år som den gamla *Ny Illustrerad Tidning* gick i graven.

I dags- och kvällspressen, som behövde mer braskande bilder, höll tecknarna ännu ett tag ställningarna. Så även i den illustrerade skämtpressen, där man i stället revolterade med en explosion av personligt temperamentsfulla bilder. Mästaren, Edvard Forsström, valde för sin del att utmana och överträffa fotografen. Inspirerade av de populära kabinettkortens bröstbilder kan hans lättidentifierade figurhuvuden kallas fotografiska karikatyrer, med plattheten ersatt av en skulptural verkan. Att eftervärlden funnit Forsströms allegoriska bilder svåra att tolka beror därför inte bara på deras tidsbundenhet, utan just på en blandform av konst och fotografi med en komiskt förvrängd realism. Som en kamera registrerade han på ironisk distans den Oscarianska erans förvecklingar i på samma gång engagerade och opersonliga bilder. Konstskickligheten till trots är det därför mer individualistiska tidningstecknare typ O A och Albert Engström som gått till historien.

Källor och litteratur

- Abrahamsson, Å, *Ljus och Frihet till Näringsfång, Om tidningsväsendet, arbetarrörelsen och det sociala medvetandets ekologi – exemplet Stockholm 1838–1869* (Stockholm, 1990).
- Bringéus, N-Å, *Bildlore, Studiet av folkliga bildbudskap* (Stockholm, 1981).
- Hatje, A-K, "Samtidens kände och nutidens okände tidningstecknare" *Presshistorisk Årsbok* 1985.
- Johannesson, L, *Xylografi och pressbild. Bidrag till trägravyrens och den svenska bildjournalistikens historia* (Uppsala, 1982).
- Larsson, L, *En annan historia, Om kvinnors läsning och svensk veckopress* (Stockholm/Stehag, 1990).
- Söderberg, R, *Stockholmsspegel* (Stockholm, 1985).
- Tidskrifter och tidningar i SSM:s arkiv.